~~स्कोटल्याण्ड~~ –

स्कोटतल्यडु

१८३

३ पन्नामी

भेदका । वेधात्र--

ॐ श्रीगणेशाय नमः॥ अखण्डं सच्चिदानन्दमधिष्ठानमुपास्महे। यस्य वर्णाः पदं वाक्यं विवर्ताः सं च कास्ति च॥१॥ महाभाष्यमतं भर्तृहरिणापि प्रकाशितम्। आलोच्य सर्वतन्त्राणि स्फोटतत्त्वं निरूप्यते॥२॥ इह खलु पदाद्
वर्णार्थप्रतिपत्तिः सर्वेषामेव सिद्धा सर्ववादिसम्मता च तत्र वर्णा न प्रत्येकमर्थमभिदधति प्रथमवर्णादेवार्थगतौ वर्णान्तरवैयर्थ्यापत्तेः नापि मिलिता उच्चरितप्रध्वंसिनां क्रमिकाणां मेलनाभावात् नाप्येकस्मृतिनिरोध
दानष्टीनरूपा देशस्मृत्येकस्य विविषयत्वेनापि दोषापत्तेरतो वर्णाभिव्यङ्ग्याः पदस्फोटो वाक्यस्फोटो वा ऽनवयव एको नित्यो ऽर्थवाचकः स्वाह न प्रत्येकं न मिलिता न चैकस्मृतिगोचराः अर्थस्य वाचका वर्णाः किन्तु नाधिक==
स्फोटः स च द्विधा उ द्विधा पदस्फोटो वाक्यस्फोटो वा तत्र पदस्फोटवादी पदस्फोट एव नित्यो ऽनवयवः परमार्थसत्त्वधिष्ठानं वर्णा वाक्ययोस्तत्राध्यासाद्विवर्तते इति तद्विभागश्चाविद्यकः केवलपदस्फोटे ऽपि वाक्या
द्विमहिम्ना वाक्यार्थः समञ्जसतीति मन्यते वाक्यस्फोटवादी तु वाक्यमेव नित्यमनवयवमधिष्ठानं वर्णपदेन तद्विवर्तते इति तद्विभागश्चाविद्यक इति मन्यते वाक्यस्फोटपक्षे कश्चित्सावयवं मन्यते तदा तन्मतेत्वा।
द्विष्यानो ऽद्रव्यवायवीयनादात्परनामकध्वनिविशेषाभिव्यङ्ग्यो नित्यो विभुर्वाप्यवर्णा एवावयवा ऽस्या विशेषो यन्निरवयवपक्षे ध्वनीनां सावयवपक्षे ध्वनिवर्णानां स्फोटव्यञ्जकत्वमिति वस्तुतस्तु सावयवपक्षो
न सम्भवति तथाहि वर्णाः स्फोटस्यावयवा भवन्तः किं महत्परिमाणमवलम्ब्य विभुनिष्ठत्वाधिकरणं भवेयुरुताहो किं कमतमवलम्ब्य गगनगुणत्वाभ्युपगमे किं देकदेशीयमतमवलम्ब्य वायवीयावयवत्वे द्यो ऽपि न तावदा
ऽद्यः पक्षः सर्वत्रावयवानामवयव्यपेक्षया न्यूनपरिमाणत्वदर्शनात् वर्णानां च परममहत्त्वात्तदसम्भवेः अवयवाभावात् न मध्यमः वर्णानामाकाशगुणत्वे समवायिकारणत्वाभावे द्रव्यसमवायिकारण
त्व^ त्वरूपस्यावयवत्वस्याभावात् नान्त्यः आशुविनाशिनां क्रमिकाणां सहभूयासम्भवाद्वर्णानामवयवित्वमवयविनाशाभावाद्वि ऽनवयवः प्रसक्त इति न वर्णपदविभागो वाक्यस्फोटपक्षे यतिनिरस्तम् नन्ववर्णा
नानित्यतया स्मिसमुदायः सन्नार्थगमयितुमर्हतीत्याह। वर्णानां प्रत्यभिज्ञानबलान्नित्यत्वाद्यदि प्रतिनियतैव किं न स्यादुच्चारणादिधियां बलात्॥४॥ यो ऽयं वर्णो ऽपि तरामन्वमवसोदमितिदानीं न स्यादनन्तगामीति प्रत्य
भिज्ञाबलादानमनोनित्यत्वमिव सपवा ये गकारस्तत्वादिप्रत्यभिज्ञाबलाद्वर्णानां नित्यत्वं न चैषा भ्रान्तिर्बाधकाभावात् अथ प्रत्यभिज्ञाललक्षणम् अतीतवर्तमानदेशकालावच्छिन्नतान्प्रत्यभिज्ञा तत्र प्रत्यभिज्ञाबाधक
किञ्चिदुक्तम् तदुक्तम् उच्चैस्तनेनयोमेहादत्तानमपि वायुकम् सर्वव्यवहारेषु संशयामास्तयं व्रजेदिति॥५॥ नन्वेकस्मिन्नकारे उच्चारयतामुदात्तो ऽनुदात्तः सानुनासिको निरनुनासिक इति विरुद्धधर्माध्या
साद्बाधकान्तराभेदो वर्णानां न चोदात्तादयो वर्णव्यञ्जकधर्मा न वर्णधर्मा इति वाच्यम् तथा च कायवस्तेषामश्रावणत्वेन धर्मिणामश्रावणत्वादिति उच्यते गुणस्य हस्तेषी दिवालगुणग्रहणमस्ति कथमस्य
घाभूतलाकाशयाहूकेश्रोत्रास सन्नश्रोत्रेन्द्रियस्पर्शसंस्पशासुगर्हेण पवनतारत्वाद्यो ऽपि विरुद्धधर्मा व्याख्याताः भवेतो वा गुणगृह्यतिस्मोवकेन्द्रियग्राह्यो तथापि न दोषः धर्मिणामपि शहवर्णत्वेन तद्गतो
दात्तादिधर्मप्रतीतेः अथ प्रत्यभिज्ञा गत्वादिजातिविषया न गादिव्यक्तिविषया तत्र वक्ष्ये बलभ्यव्यक्तिभेदद्वतीयते सोमशमौथी ते न विरुद्धधर्मेति सत्यम् यो ऽयं गादिव्यक्तिभेदेमुक्तौ कृत्यागवस्तेकस्य
पदोपधाने भेदकस्याप्रयासः सपरंगादिव्यक्तावेवास्तु किमत्र गत्वं तुना गत्वेनाकीकृतेन तथा चाहुः तेन यथास्यात्येते जातेस्तु दर्शनादेवलम्पते व्यक्तिलम्पस्तु नादे भवे इति गत्वादिधीर्हृते ति॥६॥ व्यक्तिलम्
उदात्तादिभेदः पर्वेवान्नादिप्रत्यभिज्ञाबलादेकत्वनिश्चिते तद्व्यञ्जकध्वनिविषयो पविवित्रः प्रत्ययो न वर्णविषय इति किं च वर्णभेदे दूषणगकारान्तरस्वारयदिति प्रत्ययः स्यात्तदशक्य गकारमिति तथा म^
चाहुर्भगवाञ्छङ्कराचार्याः शारीरकभाष्ये वर्णाश्चैते प्रत्युच्चारणं प्रत्यभिज्ञायन्ते द्विर्गोशब्द उच्चरित इति हि प्रतिपत्तिर्न तु द्वौ गोशब्दाविति यद्यपि सो ऽयं गकार इति प्रत्यभिज्ञा ऽस्ति तथाप्युत्त्रेणा काले ने होण
कारस्तावदेकः गकार ऽस्मादिभ्यो ऽनेकप्रतीतिबलेन भेदाभासमानो प्रत्यभिज्ञायास्तु जातिरिव विषयतांऽन्यदू भेदः नचैवं तज्जातीययमितिधीः स्यात्त्व सो ऽयमिति वाच्यम् सेदे पटीयसि
त्वात्तात्नेव तिमिरी न पश्यन्ते तदेवौषधमन्ने पीतं मया त्रिपीयतस्याहिषु तज्जातीयप्रतीते रूपिसोयमाकारदर्शनात् तज्जातीयो ऽयं सो ऽयमिति व्यक्तभेदाप्रतीतेश्च न च गत्वादिजातावेव विवादितम्
गकारो ऽयं गकारो ऽयमित्यनुगतगकाराकारप्रतीतिबलेन स्त्रीपुंसादिवत्कुविशेषानुमानबलेन च तत्सिद्धेर्नाः यथा जातिमात्रेकेद प्रसङ्गः न च प्रमारूपप्रत्यभिज्ञाबलेन ध्वनिगत एवायमनुगाहादिध्व
यतिविनिगमनाविरहः इति वाच्यम् उभयप्रतीतेः प्रामाण्यकस्य न्यायेऽपि तस्या पवप्रत्यभिज्ञा यात्रप्रामाण्येकलाघनालाघवस्यविनिगमकत्वात् तस्मादुभयमतेस्फोटस्य पाहू परब्रह्मत्वान्नब्रह्मण
पदवः कथं वाक्यतरति ननु मा भूद्दानाम्पित्वं नित्या एव वर्णा इति तदपि नेकपमसदभावस्य तथाह नित्यानामपि वर्णानां न तद्व्यञ्जकवायुभिः ध्वनिभिर्वा तिरोधानेन वर्णसमुदायधीः॥७॥ नित्यानां
नमिश्रत्वादिभेदानां च वास्तवी सङ्गतिरिति प्रसिद्धि नी सर्वे भः सर्वदा ऽर्थप्रत्ययप्रसङ्गात्मरत्यरूभवा न्त्रामितिसाक्ष्यकृत्याते शो चाभिकृत्वा त्वदुभवकमेनयादृष्टेन साहित्यं न सम्भवति तस्मान्न

स्फो॰त॰
८

काशयबोधनपक्षस्य वरवः तेष्वप्यवधाने निरपेक्षेपि नामी पांसमुदाय इति न तथापि समयानुपपत्त्या योयं निरवयवः स्फोटोऽङ्गीक्रियते स न संभवसमर्थापत्तेरन्यथोपपत्तेस्तथाहि स्मरणफलोत्री न सङ्कावास्तावसर्व
वर्णानुभवसंस्कारास्तेषां रूढोऽन्त्यवर्णानुभवसहकारी ततएवार्थप्रतीत्युपपत्तिरित्यतआह । एवीत्युन संस्काररूढान्त्यस्य योर्थधीः स्वभावस्य विपर्यासात्कल्पनेप्यस्य गौरवात् ८ । योयद्विषयानुभव
जन्यः सन् तद्विषयां स्मृतिं प्रसूते नहि संस्कारस्य स्वभावः अर्थप्रत्ययप्रसवे तत्सो विपर्यस्येत किंच यदि वर्णानुभवजनितः संस्काररूढो ऽन्यस्मिन्नर्थे धियमादध्यात्तदा सर्वोपि जनो यत्किञ्चिदेकमर्थं मन्वन्नुप सर्वं जानी
यादित्यतिप्रसङ्गः तथा च वदिती यटीकायां वाचस्पतिमिश्राः । भावनापरनाम्नः संस्कारस्य स्वतो यादकानुभवगोचरस्य स्मृतिजननादन्यत्र सामर्थ्यादर्शनान्न हि गवानुभवजनितः संस्कारः करोति स्मृतिं तुरगस्येति ।
पत्तेन प्रमेकवर्णानुभवजनितसंस्काररूढेन तावद्वर्णगोचरैका स्मृतिः स्मृतेरूपास्य तिजन्यते साचान्त्यवर्णसगतार्थधियमाधत्त इति निरस्तम् न च स्मृतिजननपाकौ ताहशसंस्काररूपाया लावुवार्थधी
जननशक्तिकल्पनमिति वाच्यम् प्राक्तावपिशक्तिकल्पनायां वह्न्यादिशक्तावपि शक्तिकल्पनेनवस्थादूषणप्रसङ्गः । किंच यथा स्मृतिलक्षणकार्यान्यथानुपपत्तिकल्पिता संस्काराख्या शक्तिर्नान्तःकरणे कल्प्यते
किंन पश्चाम्नितस्फलस्मृतिलक्षणं समवेतं नैव तथार्थप्रत्ययानुपपत्तिकल्पितार्थप्रत्ययजननशक्तिस्तत्फलवत्त्वमात्मनि कल्पयितुं युज्यते न पुनरन्तद्वा संस्मृतिजननशक्तौ न चान्यमयेवाक्तियमिति वाच्यम् एके
कवर्णानुभवेन स्वस्वविषयस्मृतिजननशक्तिरेकार्थप्रत्ययजननशक्तिरप्यपरेति कल्पनागौरवप्रसङ्गात् किंच गादित्तद्वितेन नदधि सानभूतेचिदात्मनिनामङ्गीकृतं नाथ वनाप्यागतमस्मदीयेपक्षीतिनोविवादः न
तु ये यथा स्ववर्णोत्पादिताः संस्कारास्ते संभूय निखिलवर्णविषयमेव धारणं प्रसुवते तथा चैकस्मृतिसमारोहितो वर्णोर्थस्य वाचकास्तेन गौरवं स्वस्वभावविपर्यासस्तथाहि संस्काराणां विजातीयोसाद्ग्ने सजा
तीयापेक्षा नास्तीत्युच्यते किं वानेकविषयमेकस्मृतौ नाद्यः इदमेकमिदमेकमित्येकैकविषयकानुभवद्वयाद्धावितिबुद्धिरुदेतीति साचानदनुभवद्वयजनितसंस्काराभ्यामेवजन्यते । तदुक्तं महपादैः सर्वेष्वेतदर्शे
प्रमानसमर्वसौहितानाम् इहस्मसमुच्चयज्ञाने क्रमज्ञानेष्वसत्त्वापि ५ न चैतदभ्युपेयेत क्रमहेतुत्वेवहि प्रातादिरूपयं जायेत तत्समुच्चयदर्शनमिति । नान्त्यः तेषु दास्यामावनेकविषयकैकस्मृतौ संस्काराणामनो व्यापेक्षा
दर्शनात् तथा चैकस्मृतिजनकत्वेपि विलिप्तानां संस्काराणामनेकवर्णगोचरैकस्मृतिजनकत्वं नविरुध्यते दृष्टत्वेन संस्कारस्यस्वतरादयनपेक्षः स्मरणकार्यमेव तत्तरादयश्चतन्त्रिरपेक्षा ग्रालेचनकार
णं प्रभवितानेन संस्कारसाधनताज्ञस्तुतरादयइति नचैकस्मृत्युपारूढवर्णानां वाचकत्वे न दोषो नरतिसरोहसरति क्रमस्मरणनियमाभावादक्रमविपरीतक्रमाभ्यां विशेषो नस्यादिति वाच्यम् यावन्तोयादृशायेच
प्रतीपयेनावर्णानामराशानां चार्थावबोधकत्वाङ्गीकारात् तदुक्तम् । यावन्तो यादृशा ये च यदर्थप्रतिपादने वर्णाः प्रज्ञातसामर्थ्यास्ते तथैवाववोधका इति ११ । यादृशा इत्यनेनैकवर्णकाः क्रमविशेषसहितं क्रमसा
बुद्धौ प्रावधीत्वर्णपूर्ववर्णध्वंसेना पूर्वपूर्ववर्णतानोऽत्र रमनरोत्तरवर्णोत्पत्तेर्वा पूर्वपूर्ववर्णोच्चारणानन्तरमुत्तरोत्तरवर्णोच्चारणं वा एवं च यथा क्रमादुरोधित्वप्येव पिपीलिकापङ्क्तिः बुद्धिमारोहन्ति तथा क्रमाद्
केचिदएव वर्णापदबुद्धिमारोहन्ति तथा च यद्यपि साधारणलक्षणोकप्रतीतिवन्निलंन्न विशेषस्तथापि पियोगपद्यविपरीतक्रमाभिव्यक्त्यापेक्षयाक्रमो व्यावहितानामस्य वविशेषस्मत आह निम्नांचविभेतोच
क्रमेणात्स्ववासवः क्रमो नियामकः समो न पलक्षितिमिन्नो सिसाचेदेकोऽन्तः क्रमः १२ । वर्णानां निम विभिन्नाकात तोदेश तस्य न वा स्ववः क्रमो नियामकः समानामात्मनत देकी करोति प्रसङ्गः इति प्रति पन्नप
धिकोय मङ्कीकार्यः सोच रेकास्मृतिरूपारूढस्तेषु क्रमः समेकस्मृत्युपारूढानां वर्णानां क्रमाक्रमविपरीतक्रमाभिव्यक्त्या न कश्चिद्विशेषरहितत्वेतु एवं पूर्ववर्णानुभवाः क्रमाद्यनस्तत्क्रमे तया वर्णास्तोत्कस्मृतिस
मारोहेषु यपाधिकः क्रमः स्वीकर्त्तव्यः तथा चाह स्मीमांसावार्त्तिककारमिश्राः । यदाव धारणोपायान्तरूनि स्मृतिस्वरयः क्रमसन्नातिरिक्तत्वस्वरवाक्यफलनिस्मतीरिति १३ । नकेवलमर्थप्रत्ययपरेवक्तुप्रतिम
नियुपदेशानिमिन्नं किन्तु क्रमोहयोपीत्यर्थः तत्ररसः सरइत्यत्र क्रमः करः कइत्यत्र स्वस्वातिरिक्तत्वे इदृशतु रित्यत्र स्वरः सारंगमागतानर्गकीतिवाक्यम् परेमेक्रोमत्रितिस्रुतिः इदमाणीति इत्यत्र
सीतिपाति निस्स्रति तथा च पूर्वानुभवपकस्य तोविशेषकः तथा चाहुर्न्या यटीकाकारमिश्राः सापिभ्नार्थप्रत्ययकारणं संचन वर्णमात्राणामपितु क्रमस्तु नातिरिक्तत्वाद्युपदृतामभिस्मतेश्चार तातु
भ्रतिमोहे हेतिः क्रमिकाः स्मृतिगोचराः गोचरो नुभवो नापरास्तत्क्रमस्त्र क्रतस्तरम् १४ । इयं स वर्णसर्वे वर्णानुभवजन्यातात वह्न्योविषयिल्यैकास्मृतिः पूर्वपूर्ववर्णानुभवानेवनगोचरयति क्रमस्तेषां क्रमहर एवं चयग
चीनानुभवो पाधिकोपिक्रमस्सर्वमात्मेषु वर्णेषु नविशेषकरति तनावदर्णसमूहात्स्वानुस्य स्पर्धप्रत्यायोपपत्तेरन्यथोपपत्तिरिति नच प्राभाकारमतेऽनुभवाः स्वप्रकाशा इति तत्क्रमः स्मृतौ भासते स च नहितानं
स्वप्रकाशमिति तत्क्रमो धितस्य स्य स्यात्स्वरूपत्वादविषयत्वाच्च अथ स्वतः परविषयाभिविक्रमा नाशः स्फुरतीतिचेन्नावेवेन स्वरूपेन तदङ्गीकृतेते नवर्णाश्चिदीप्रमत्तवादिनो न चैते रपि तानक्रमः स्वप्रकाशइ।

वेदानितः ३

निस्त्रीविपत्रशनि नचकार्यानुसारिणी कारणकल्पना तथाचान्तरोपि वस्तुतस्थितः क्रमो विशेषको वर्णव्याइति गामानयेतिरूपमानेष्वेव वर्णेष्वस्ति दभिधेयमनघउपपद्यते तदानैतानयदायाः हयमानमः
नवपदमेकं स्फोटं तत्र कल्पनीयं प्रमाणाभावात् पादार्थप्रतिपत्तिस्तस्मात्तेभ्यो सानतो मासुपपन्ना तथापि अर्थप्रतिपत्तेः स्मानं तदनुपपन्ना स्फोटप्रतिपत्तिः स्फोटप्रतिपत्त्यो वार्थप्रतिपत्तिरिति
मनआह इदं पदमिदं वाक्यमिमे वर्णा इति त्रिषु प्रत्ययेषु स्फुरन् स्फोट एकएव ज्ञायते १५ ॥ नकल्पयाम्यहं स्फोटं प्रत्यक्षमेवैतन्मयेवगम्यमानं तथाहि गौरित्येकं पदं गामानयेत्यादोकं वाक्यमिति सर्वजनसिद्धो
पमनुभवोनापह्नवनीयः नचात्र सर्वत्र वर्णाग्रहणादि तत्संस्कारापामनुसंहारबुद्धावेवमभिन्नवस्तुकं सम्बन्धमतीयमानमिति नत्वात्विषमभिन्नवस्तुनिर्भासा बुद्धिरनेकवस्तुनि शिरस्थमानानासनो वर्णा तेवगोन्व
पितन्मईतिपना ह्येषा बुद्धिर्विषये वस्तुन्येकमितिमेकत्वनानात्वयोरसमवायात् नचैवमपि बुद्धेरेकत्वाइवपदमिति वाक्यमिति बुद्धेर्वर्णा एव विषयीभवन्तीति वाच्यम् नेमेकदेशस्थे वामेकबुद्धिविषयत्वमे
कार्यप्रत्यापकत्वादेर्वैपाधेरनुसन्धानात् अत्रपरस्फोटवादिनोपि मनःसमर्थनाय पदमिति बुद्धेरिस्मकम् वस्तुतस्त्वनवयव स्फोट एव वाक्यार्थवाचक इति मुख्य स्फोटवादिनो पिमनस्समर्थनाय पदमिति
बुद्धेरिस्मकम् वस्तुतस्त्वनवयवस्फोट एव वाक्यार्थवाचक इति मुख्यं स्फोटवादिनोमतम् नचैवं तत्रैव कदाचिद्वाक्यमिति कदाचिदिदं पदमिति पदानीति कदाचिदेतावन्तो वर्णा इति बुद्धिरुदेति तत्राचुनावेदकबु
द्धेरेकतावगाहित्यापकमेव किञ्चिद्वस्तु प्रतीयमानं कारणाभिन्नमुपपादितम् अत्रसदयमवशिष्यते तत्र यदि देवदत्त गामानयेति त्रिभिः पदैर्वाक्यार्थिकविशिष्टे वाक्यार्थे देवदत्तमत्यके
सावि प्रोक्षताम् तस्याऽवयविनो भङ्गं तत्र यार्थप्रतीतिलक्षणकार्यक्रियानस्यात् कपालेषु दकाहरणादिवत् तदाय दि देवदत्तगामानयेत्यत्र पारमार्थिकाः क्रमविशेषविशिष्टा पूर्णा वर्णा वाक्यारम्भकाः स्युस्तदा गौर्देवदत्तान
येत्यत्र सर्व वर्णाभिन्नक्रमास्येति तेनार्थप्रत्ययः स्यात् तस्माद्वर्णपदविभागमाविद्यकमङ्गीकृत्य सर्वेषु वाक्येषु वस्तुतः कश्चिदर्थप्रत्ययोपाधिको वाक्यात्मा स्फोटो स्थीकर्तव्य इति नन्वेवं
वाक्यमिति बुद्धेर्वर्णविषयापनेवर्णा इति तु बुद्धिः सर्वजनीना नेकाकारा कथं वाक्यात्मा स्फोटो विषय इति नच वर्णेष्वेतद्भूतं स्वमतं तत्र वर्ण इति तत्त्वं वाक्ये वर्णा इति प्रत्ययस्तिवाच्यम् अवर्णा
नवर्णासमवेतावा वर्णोपरक्तबुद्धेरभावात् हलादितदासनितदुपरागवतीबुद्धिर्वर्ण तत्समवायिनिपदे तत्र चैतदुभयपरक्तत्वेऽस्य ककारादि तत्राह । नित्यानामवयवादरेणानाप्यनि
मारोहोवितः विवृताः केवलेनस्य प्रपञ्चो यथा १६ । इहनित्ये स्फोटे नित्या विभक्तवर्णाः नावयवाउचिताः परिणामत्वारचयवानानाप्यनित्यात्वथा अवयवविनोमिश्रत्वाच्चावयवासम्भवात
मूलः केवलं तस्य स्फोटस्य विवर्ताः एवं च प्रमाणरूपावर्णपरागवतीधीमिभङ्गान्निरूपात स्येव नच वस्तुतस्ता ततस्सम्बन्धवान तदुपरक्तबुद्धिरिति नियमः परक्तबुद्धिविषयत्वात् तस्मा
दिवर्णाधिष्ठानस्य परमार्थसतः स्फोटस्य परसाविद्याकल्पितेन वर्णविवर्तेन तदुपरागवती प्रत्यानविरुध्यते नच वर्णानां कथमिति वाच्यम् कालसमानोदयघटादिप्रपञ्चानामिव
सोपपत्तेरित्यन्यत्र विस्तर इत्यत्र आह प्रपञ्चार्थमिति नतु यदि वर्णानित्याः नवयवः स्फोटोयस्य तेन दाकथमस्मादिलक्षणाद्विलक्षणात्तदर्थप्रतिपत्तिरित्यत्राह । यथा मणिकृपाणादौ मुखमेकमनेकधा तथैव
ध्वनिषु स्फोटएकएव विभिद्यते १७ । यथामणिकृपाणस्वर्णादौ मुखमेकमेव नियतगौरत्वश्यामत्वादिनान्यतोगौरादिवर्णमपि तस्मात्परिमाणमपि स्थानवर्णपरिमाणभिन्नमिवप्रतीयते तथा
तत्तत्स्थानाभिव्यक्तेषु ध्वनिषु स्फोट एकोपि नानावर्णात्मेव निरवयवोपि सावयवइव भिद्यमानः प्रतीयते तथाचककारादेरर्थस्य वाचकस्य स्फोटस्य भेदमादाय तन्नयोगौरिति बुद्धिः
सर्वस्फोटात्मनानाकारादीनेवावगाहते यदि गकारादि विलक्षणमवभासयेत्तदा गकारादिरूषितः प्रत्ययः स्यात् अवधिरस्य स्वाधि विषयः स्या
त्तदा टकारादयस्तवगकारादयोपि भावाः तत्राह । स्फोटो वर्णातिरिक्तोपि तत्तद्ध्वन्यनुरूपेषि वान् प्रत्ययो जायते तस्मात्सोतद्वर्णरूषितः १८ । यद्यपि वर्णव्यङ्ग्यो वर्णातिरिक्तः स्फोटस्तथापि स्वाप्यव्यत
तद्वर्णतादात्म्येनगच्छतितस्मात्तद्वर्णरूषितः प्रत्ययो जायते तद्ककारादिरूषितः नदरस्मुपि नाधिष्ठानविवर्तभावइतिनावयोस्तादात्म्यबुद्धिः ननु प्रत्येकममिव्यञ्जकत्वे ध्वनीनां प्रथमादेव ध्वनेः स्फोटप्रती
तेस्तत्समानेन नार्थप्रतीते रुपपत्तौ द्वितीयादीनामानर्थक्यमित्यत आह । पूर्वपूर्वानुभूत भावनासचिवान्तिमे चेतसि स्फुरति स्फोटो रत्नतत्त्वमिवस्फुटम् ॥१९। प्रत्येकमभिव्यञ्जकतया तदुद्भो
वस्फोटात्मानमवभासयितुमीशते प्रागपि तु तथाचरमवर्णाभिव्यक्तिजनितसंस्कारसहितचरमबुद्धौ स्फुरतीचकास्ति स्फोटतत्त्वमिति प्रागत्र मायामलदनेमरत्नस्य यथाविनोद्यसमार्थं तन
प्रायान्तरभावेनजनितसंस्कारपरिपाकाभावेनाग्रहाभावात् अस्यस्यचेतसस्तयान्ते मतात् यदाहभर्तृहरिः नादैराहितबीजायामन्त्येन ध्वनिना सह आवृत्तपरिपाकायां बुद्धौ शब्दोवधार्यते २० । इतियथा
न्म
सोपंचमतागरमृहारलम्

स्फो॰ त॰
२
2

रत्नपरीक्षिणः पुनः पुनरावर्त्तितैः सम्यग्दर्शनाभिर्मेवं रत्नस्वरूपमवगाहमाना यथा न सहसैव समाना समानजातीयव्यावृत्तं रत्नस्वभावमवभासयन्ति किन्तु पश्चाद्दर्शनजनितसंस्कारसचिवे चरमचेतसि चकास्ति
रत्नतत्त्वम् । एवं पूर्वपूर्ववर्णज्ञानाहितबीजसंस्कारसचिवे चरमज्ञाने स्फुटतरं स्फोटो न सम्भवति चरमज्ञानकाले पूर्वप्रत्ययानामतीतत्वात् तत्काले चरमज्ञानस्यानागतत्वादिति नासंनाशश्चासंनाश्चरमवर्णेनोपकारो न च नि
र्भागे परात्मनि वा क्वात्मनि वा स्फोटे रेखागृहीतेऽकिञ्चित्करत्वादगृहीतमवशिष्यते यद्ग्रहणाद् व्यक्तत्वेनापि समारोपः सामान्यविशेषभावविरहात् नहि सामान्यात्मनोऽप्यगृहीतांशस्य क्वचिज्जनसामान्यारोपविषयत्वमस्या
द्यैदिर्यत्र संहारबुद्धिः परस्परव्यावृत्तवर्णरूपः वर्गादिनीनवर्णानुव्यापवदेकवस्तुगोचरत्वनत्याह । नापि ईर्षिनाध्यस्तप्रतीतिरूपजायते तस्मात्परस्परव्याध्यासहृदनिसर्वं समञ्जसम् २१ । वर्णागादयेऽपि विव
क्तो स्थिताधिष्ठाने चेतसि स्फुटरूपे प्रत्ययहेतुत्वं न च स्फोटस्तत्र ग्रहणसामर्थ्यं नाप्यवर्णप्रतिपादकत्वमस्फुटत्वं स्फुटमुच्यते यत्र प्राचीनप्रत्ययप्रचयपरिचितभावनापरिपाकसंवलिते चरमचेतसि स्फुरति तदा यप्रति
पत्ति हेतुरिति स्फुटतरमपि व्यक्तः स्फोटस्समुच्चरतीति यद्यपि सर्वे पूर्ववर्णेरीषत्सान्दिग्धस्फुरमवर्णबुद्ध्यानिनिसर्गानिश्चयेन ग्राह्यस्तथापि कमलमिव जले ककारमकारान्तभवेऽपि किं कमलेति यः स्फोटः क्रमनीयो वेति
सन्देहे नापगच्छति तावद्यावच्चरमोत्सवः नोवाम्बुद्धपेन तस्मादीषत्वे सन्दिग्धत्वं निश्चितत्वमेवस्फुटतरत्वम् । नापवाच्यबुद्धिनिर्ग्राह्यो संहृतक्रमस्वरूपं स्फोटमाकुलालक्षानिकाध्वनिकारादयः पत्नेनानंशस्य
निखिलसामान्यविशेषविरहिणः स्फोटस्य स्फुटावभासो न सम्भवतीति निरस्तम् ग्रहणप्रतीत्युत्तरोत्तरधेनतत्त्वस्फुटत्वस्याविघ्नकस्याव्यपकत्वादिति ननु यदि वर्णाविवर्त्तोऽक्रमस्तद्वा मिथ्याभूतेरस्मीभिः कथं परमा
र्थभूतस्य स्फोटस्य प्रमाणत्वोऽनिश्चयो मिथ्याभूतात्सरमार्थभूतस्य निश्चया दर्शनादितिनत्याह । सत्यस्फोटप्रमोदेऽपि मिथ्यावर्णावभासतः प्राप्यादेव तस्मात्तेऽपि सिंहबुद्धेरिव ब्रह्मप्रमा २२ । दूरेवर्त्तमानेवनस्यतोत्त
तेतदोषवशात् ज्ञानायां मिथ्याभूतायामपि हस्तिबुद्धेर्यथा प्रवृत्तिद्वारा तत्प्रमोदेति तथा मिथ्याभूतवर्णावभासात्स्फुटस्फोटप्रमेति भावः ननु यथा प्राच्यो वर्णाभ्यञ्जकं चरमस्तत्तज्जन्यभावनासहितः स्फुरतः स्फो
टमवभासयति तथा पूर्वे वर्णाः प्रत्येकमव्यञ्जकाश्चरमस्तु तज्जन्यसंस्कारसहितो वाक्यार्थमपि यमेवाकिञ्चाधनेकिं तावदृश्यानवयवस्फोटकल्पनयेमतत्याह । प्रत्युक्तानानिपतामाव्यक्ताव्यक्तावभासिता नजायते
जायते चेद्वाक्ये वेनरूपा नयीः २३ । गोरित्येकपदमिति प्रमयस्तस्य स्फोटस्य व्यक्ताव्यक्तावभासित्वमभिव्यक्तितारतम्यसम्भवति न पर्णत्तस्याः भिधेयस्यार्थस्य तथाहि प्रमितिसम्भृतात्सम्यक्कृतेऽस्फुटत्काले भवतिपरीत्तका
लेऽप्रथममव्यक्तदर्शनं ततो व्यक्तं ततो व्यक्ततरं नतो व्यक्ततममिति तु भवमागीवगतं स्फुक्तिसंपुरात्तः स्थितेतत्त्वं प्रमित्रे तुमेयेनेदमभिव्यक्तितारतम्यमिदमप्यनुभवसिद्धं प्रमत्तेरप्रमाणस्य प्रमेयसद्भावमानविभासाय
प्रहत्तत्वात् एवं च प्रमाणानुरञ्जनात् बुद्धिरमतिकारतोऽनजायन्तपुर्वसतिनुक्रमेणजायते चेदातव्यक्तं वेति नु स्फोटापाचिधियोः समानयोगक्षेमत्वेति एतेन स्फोटव्यञ्जकत्वेऽपि वर्णानां प्रत्येकसमुदायविकल्पावकाशः न
दुक्तम् । यस्मान्नवयवस्फोटोऽभ्यस्यते वर्णबुद्धिभिः सोऽपि पर्यनुयोगेन नैवानेन वियुज्यतरति २४ । निरस्ते स्फोटापाचिधियोः प्रत्यनुपरोत्तनयानद्यञ्जकत्वे वर्णानां समताभावात् ननु नैविभज्यन्ताः परमितिन्यायस्तु क्रमवा
र्त्तः नवर्ववर्णेप्रविभक्तात्मा पदेन स्फोटस्यामितितत्तो न वर्णेभिन्नः पदात्मा स्फोटसत्यनत्याह । पदात्मकत्वे व्याहतनिर्विषयत्वात्समास्मित्ते नदीदीनजरेमादिवितवर्णेषु न भिदा २५ । यस्मिन्ननुवर्त्तमानेयद्यावर्त्तनत
स्मात्तद्भिद्यते यथा स्वर्णावयवेषु अनुवर्त्तमानेषु व्यावर्त्तमानेषु कटककुण्डलादिरेव मनुवर्त्तमानेषु वर्णेषु व्यावर्त्तमानेषु परात्मानो नदी दीनजरा राजेत्यादयः स्फोटास्तत्स्वेऽपि वर्णेभ्यो भिन्ना इति ननु तत्त्वेकं पदमिति कव
र्णैर्नैकवस्त्वव्यवस्थापकं प्रमाणमपि तु व्यपदेशमात्रनिमित्तमिति यथा करितुरगादिषु चैपकाशोककिंशुकादिषु कथिदेरविधंसादिरेकदेशादिश्चोपाधिः सेनावनमिति व्यपदेशमात्रजनकस्तथा नापि च का
र्यप्रत्ययहेतुत्वमेकार्थसम्बन्धाख्यानं बोधो वाऽस्वरूपाधिर्न चैकपदत्वे एकार्थप्रतीतिहेतुत्वमवगन्तव्यमवगते च तस्मिन्नेकपदत्वमित्यन्योन्याश्रयमितिवाच्यम् सर्वमेकपदत्वावधारणानभ्युपगमात् तद्धि पदावधार
णाधीनः सम्बन्धबोधः किन्तु तदधीनं पदज्ञानम् तथा चाङ्कादिनीयदीकायां वाचस्पतिमिश्राः एकस्मिन् समरोहित्यसमभ्यर्थावबोधस्य ज्ञानत्वादिति एकस्मिन्विषयानेकवर्णस्य च सार्थे नैकसङ्केतनं ग्रहस्यापि
स्फुकरत्वं तदुत्तरकालं चपदमिति कारकयाश्रप्रवृत्तिरितरथा सर्वेष्वेव कारकपदेषु वीरमितरेतराश्रयत्वं स्यात्तस्माद्यपदे प्रमाणान्तराविरोधेन नानेकवर्णमात्रानुभासिनी प्रत्रजात्वन्तु द्विपदादिनवासनानुत्तु
जनुपिचान्नुभवर्णसङ्कलनात्मिकापांस्तावद्यप्रमाणः प्रमानवर्णोपमर्दनप्रकाशः पदात्मा स्फोटरत्नवत्कपु किञ्च गोरित्येकपदमित्यत्रभासमानमौपाधिकमेकत्वमस्यामेवभासमानं स्वाभाविकं वर्णाना
नात्वेनवाधितसुस्सहेतेनहौपाधिकं सिद्धत्वं स्वाभाविकेनरत्नेवाधते अतएवनैकत्वनानात्वयोर्विरोधस्तत्याह । प्रमानजायतेनावद्यावन्नतायतेपदम् पदादित्तानकरणे सर्वे स्वीकुर्वते बुधाः २६।२५ । तदेतत्त्व
ज्ञानपरस्तरणाऽधिः पदार्थमवबुध्यते साकंगमागतेयादोसेतिपदमज्ञानेनाऽभिमतार्थप्रतिपत्तिविरहादित्येकपदस्वरूपावधिः पदार्थमवबुध्यते हियतः सर्वेवादिनः पदं तावत्स्वप्रमाप्रतिकरणमिति मन्यन्ते तथा २

एकार्थसम्बन्धाख्यो नमपेक्ष पदत्वं नापादयति न ह्यादिवर्णानां केवलानां पदभाववमनापन्नानामर्थप्रत्यायकत्वे मुख्यमेतच्चापि तानामपि तन्निपादकत्वं स्यात् असम्बद्धानां तु प्रत्यायकत्वे यतः ऊनद्विप्रसक
स्यादिदर्थसमप्रतीतिः स्यादित्यवश्यं सम्बन्धो वाच्यः स च पदत्वमापन्नत्वे वर्णानां सम्भवति न तु पदत्वं न स्फोटमन्तरेण सम्बन्धाख्यो नाम पदत्वकल्पने ध्रुवमन्योन्याश्रयः पदत्वात् सम्बन्धित्वे सम्बन्धाख्यो नाम
नाच्च पदत्वमिति च अनेकच पदत्वे सति सम्बन्धित्वे सम्बन्धित्वे च सति सम्बन्धित्वाख्यो न सम्बन्धित्वाख्यो नाच्च पदत्वमिति व्यवस्थितमेव तत्र वाचकत्वमाख्यायत इति यत्तु लीलावतीकारेणोक्तं एकं पदमिति धी
रेकत्वप्रिज्ञत्वावच्छेदेनोपपद्यते न त्वेकत्वप्रिज्ञत्वावच्छेदः पदत्वे नानात्वप्रिज्ञत्वावच्छेदो वाक्ये प्रयोजकः स्वीकरतीयपवाऽन्यथा स्फोटनाविशेषोऽयं पदस्फोटोऽयं वाक्यस्फोट इति विचित्रव्यवहारस्तन्म
नेकत्वं स्यादिति नतावस्तु वन्नातिरुक्त्योरनुगतस्यैकस्य पदत्वावच्छेदकस्य वक्तुमशक्यत्वात् अन्यतरत्वस्यागौरवेणावच्छेदकत्वाभावात् न च सङ्ख्या वाचकप्रत्ययत्वमेवाऽनुगतमिति वाच्यम् प्रत्ययत्वस्यैकस्या
नुगतस्याभावात् प्रतीयते येनार्थः स प्रत्ययः स्वप्रकृत्यादिसाधारणत्वात् अतिप्रसङ्गात् एकएव एकः रमादेरसार्थप्रत्ययेति यावत्सा विभक्त्यन्तवर्णाभिव्यङ्ग्यस्य पदस्फोटस्य वहारजनकत्वात् विभक्त्यन्तत्वं लोपि
तत्र पदस्फोटे च एवाकाङ्क्षादिमत्त्विना वाक्यार्थसमुदायसे पदस्फोटत्वादिमनेवाक्यत्वस्य विवर्तं त्वाङ्गीकारे नित्यनिरवयववाक्यस्फोटवादिमते विभक्त्यन्तवर्णरूपपदत्वस्य विवर्तत्वे दोषाभावात् तस्मादेकत्वञ्च
स्याद्योपाधिकावाधिते यं वर्णानामानुभूत्वेरविवर्तनामात्मस्फोटनाः धिष्ठानं स्फोटमेवाऽलम्बनमिति प्रत्यक्षप्रमाणम् किञ्चगोरित्यत्रावाधिताव्येकत्वधीर्यदि प्रत्यक्षादप्रमाणितानन्तत्व सिद्धान्तमतैक्या मोहा
पस्मादित्याभोपाधिकीस्यात्तदा सर्वत्र यत्किञ्चिदेकोपाधिसम्भावनया कापिकत्वबुद्धिः पारमार्थिकी न स्यान्नाहि रेतनित्विवत्यनाहि त्वादिप्रतीतेरपि विरहे स्यात्मेव तु जगदापद्येतेत्यलमग्रह । गोरित्येकाधमासोऽभि
पूर्वकस्थितिरिति नाम नभविकिञ्चिदप्येकं न सनानापितद्विता ॥ २२ ॥ तत्र नावादिनाकिञ्चिदस्त्व तद्भिनाएकविना अथ यथायमताऽनुसारेण पदप्रक्रिया तत्र प्रथमवर्णज्ञानसो पूर्वसंस्कारसो त्पद्यमान
नेयेकः कालः ततः संस्कारस्योत्पादः सतो द्वितीयवर्णज्ञानसो त्पादस्तेन च द्वितीयवर्णज्ञानेन पूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहितेन द्वितीयसंस्कारस्योत्पद्यमानतापूर्ववर्णविनश्यत्तेसे कः कालः यद्यप्युत्पद्यमा
नतो यत्तत्कारणसान्निध्यविनश्यत्ताद्विनाससकारणसान्निध्ये द्वितीयवर्णएवेति न कार्यकारणभावस्तथापि पूर्ववर्णसंस्कारोत्पादविनाशे प्रतिकारणत्वमस्त्येव तेनो द्वितीयवर्णसंस्कारोत्पादो द्वितीयव
र्णज्ञानविनश्यत्ताप्रथमवर्णज्ञानस्य विनाशः ततः वर्णानुभवसोत्पादः पूर्ववर्णद्वयानुभवजनितसंस्कारद्वयेनाद्यवर्णानुभवसहकारिणा पूर्ववर्णद्वयविषयस्मरणस्योत्पद्यमानतेत्येकः कालः ततो वर्णद्वयस्म
रणस्योत्पादः अन्त्यवर्णानुभवस्य विनश्यत्ता द्वितीयवर्णज्ञानस्य विनाशः ततः संस्कारेण स्मरणेनोत्पादसाद्वर्णद्वयस्मरणस्योत्पादः अन्त्यवर्णानुभवस्य विनश्यत्ताद्वितीयवर्णविनश्यत्ता अन्त्यवर्णानुभवस्य विनाशः पदा
र्थप्रतिपत्तेरुत्पद्यमानतेत्येकः कालः ततः संस्कारस्योत्पादः पदार्थप्रतिपत्तेर्विनश्यत्ता सहेतुस्मृतेर्विनाश इत्येकः कालः ततः पदार्थप्रतिपत्तेरपि संस्कारादिनाशः यद्यप्यस्याः प्रक्रियायाः सङ्केतस्मृतिसमयपदार्थ
वर्णानुभवस्य परस्परं लोहितः सर्वेषामपार्थवतिनदोषः अथवाक्यप्रक्रिया तत्राद्यवर्णानुभवस्योत्पादः स्मरणस्य विनश्यत्ता ततः संस्कारपदप्रतिसन्धानयोरुत्पद्यमानतेत्येकः कालः अथ तयोरुत्पादः सपदवृत्तिस
च्चानामासमूहसंस्कारस्योद्बोधः सूक्ष्मस्मरणस्योत्पद्यमानता संस्कारादिविच्छत्ययविनश्यत्तेत्येकः कालः सूक्ष्मसमूहस्मरणस्योत्पादः विचित्रप्रत्ययस्य विनाशः पदप्रतिसन्धानस्य विनश्यत्तेत्येकः का
लइति एवं च पूर्ववर्णानुभवस्य विनश्यत्ताविनश्यत्तस्य योग्यस्मरणानुभवयोर्वर्तने नष्टोत्रसंस्काराभ्यां सन्नन्नवर्णानां सञ्चूर्णः सर्ववर्णानां तद्वगाहीस्मरणं न वा विचित्रप्रत्ययएवक्रियार्थप्रत्यायहेतुरिति तथा
च वार्तिकम् नेभकृ वार्तिककारेण दर्शितम् । विततपाश्चात्तं तु द्विसरस तिरोभावोचरम् केचिदाकृत्यावर्णानान्तेतु पदपदमिति २८ । तत्रपदप्रक्रियायां पर्वसर्ववर्णानुभवभावितभावनाकृत्सनज्ञानसस्मृती
नाच्यावदवर्णविविधयसमूहालम्बनस्मृतिद्वारनार्थप्रत्यायकत्वमित्यसहकुत्पादितम् वाक्यप्रक्रियायांतु तत्र लिङ्की अन्त्यवर्णानुभवात्प्राचीनस्मृतिनिचयसहिता दपियुगपत्स्मृत्यनुभवसर्वविचित्रप्रत्यया
त्पत्तेः यथोक्तं श्रीवाचस्पतिमिश्रैस्तत्त्वबिन्दौ न चाद्यवर्णादेराधिनसंस्कारधीनजन्मा स्मृतिरन्त्यभवेन सह युगपदुत्पन्नमर्हतीति न च न्यायोऽयुगपदुत्पादः प्रमाणानां करणस्य प्रत्यायपर्याये सामर्थ्यादिति न
चाचनत्वविनिदोनएव तत्सङ्कलनमाह । नाद्यवर्णप्रवृत्तिः कस्मात्ताना वाकार्यबोधिनी तस्मात्संस्कारदिपेतत्वासंगम्यं चेनान्तपादिति २९ । प्राचीनस्मृतिसमये न वर्णानुभवत्रौनास्पती नवा दितिस्मार्थः द्वितीयरी
कायामपुनः वाचस्पतिमिश्रैः अपि चेयमन्त्यवर्णस्मृतिः स्मार्थसहकुं तस्मृतिसापेन्नत्तदवेत्तावन्ध्ये धियमा यज्ञोद्यो सहकुतस्मृतिकालेऽन्त्यवर्णानुतिरपरताहितिकत्वेनेतिकया स्मृतिरपेक्ष्येत अन्त्यवर्णानुति
समये च सहकुं तस्मृतिरनागतेतिकिमत्र वर्णप्रत्ययोऽपेक्षेत सहकुं तस्यानपेक्षत्वेन अन्तहीनसङ्केतस्यापि प्रथमवर्णमाख्याप्येकोऽर्थप्रत्यय प्रसहकुरिति तस्मान्नादस्फोटाद्वाक्यस्फोटाद्वार्थप्रत्यय इति स्थितम्

तत्र प्रत्यपाथि कार्ये (left margin, near line 12: "दृष्टान्तप्रत्याप्रसिद्धे कारः")

(right margin, near line 23: "नास चुत्रव येप्राच")

(below line 26: "प्रा वि")

स्फो॰ त॰
२

अत एव शास्त्रप्रवर्तनमाख्यायते जगतस्तत्र विस्तरः अत एव चागमेपि शब्दब्रह्मपद्धतिरेसकलतिनश्रोतव्य मन्तव्यं तन्नहोग्यवाद निर्णयाशाद्ध सदनं वाचामधीमे महत्स्या पुक्रमलमति विस्तरेण प्रान्नश्रो
स्तक्रिपकानां माला कृष्णविनिर्मिता विदुषामहिषां कण्ठेऽभासताम सतामपि २० क्रियाकारकभावेन यस्सर्वत्रानुभूयते सम्यग्गामाजयति पाद ब्रह्ममयं महः २१ शब्दब्रह्माभिधानं श्रीभाष्यकारस्य सम्मत
श्रीमत्कृष्णद्विवेदेन स्फोटतत्त्वं निरूपितम् २२ विद्वद्भिः सहसा ह्यस्मिन् कारिकाभिः सारस्तादिभिः रामविद्वेषरहितैर्हृदि तेन कालं भूषितम् २३ । इति श्रीकृष्णद्विवेदविरचितं स्फोटतत्त्वम् ॥ गोपालेन स्फोटतत्त्वं लि
खितं कृपया गुरोः स्वपरार्थं तेन तष्टाभूयाद् ज्ञिजगदीश्वरी ॥ १ ॥ ओम् ॥ नमः ॥ ओम् ॥ श्री ॥ राम ॥ हरे ॥ वासुदेव ॥ ओम् ॥ राम । ओं

3

स्फोट तत्त्वम्